
Onderzoek naar etnische minderheden in Nederland: een signalement

C.S. van Praag

1. Inleiding

Het onderzoek naar etnische minderheden in Nederland (verder wordt kortweg gesproken van minderhedenonderzoek) is eerder object geweest van evaluerende beschouwingen. Köbben (1980), Van Amersfoort (1983), Penninx (1984), Entzinger (1986) en nogmaals Penninx (1986) hebben hun gedachten hierover al laten gaan. Verder bestaat er voor onderzoeksactiviteiten op dit terrein een krachtig institutioneel kader. Sinds 1978 houdt de Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM) zich bezig met inventarisatie, coördinatie, programmering en kwaliteitsbewaking van het minderhedenonderzoek en rapporteert hierover aan de ministeries van WVC en Binnenlandse Zaken. Het laatstgenoemde ministerie coördineert niet alleen het minderhedenbeleid, maar ook het door de rijksoverheid gesubsidieerde minderhedenonderzoek en brengt hiervan jaarlijkse overzichten uit.

De snelle ontwikkeling die in het minderhedenonderzoek is opgetreden, is dan ook niet ongesignaleerd gebleven. De publikaties zijn de laatste jaren zo talrijk geworden, dat samenvattende inventarisaties van verricht onderzoek per deelterrein van beleid nodig werden gevonden, om nieuwe onderzoekers en andere geïnteresseerden snel op de hoogte te kunnen brengen van het reeds bereikte. Dergelijke overzichtsstudies verschenen van de terreinen onderwijs, arbeidsmarkt, huisvesting, lichamelijke en geestelijke gezondheid (zorg) (respectievelijk Everts e.a. 1985; Muus 1984; Shadid e.a. 1984; Gründemann 1985; Mak en Schrameijer 1983).

Organisatorisch gesproken zijn de voorwaarden voor vruchtbare uitwisseling van bevindingen, voor cumulatie van kennis en voor theorievorming vervuld. Dat het aan de beide laatste processen schort moet dus andere oorzaken hebben.

2. Minderhedenonderzoek als bedrijf

Uit verslagen van de ACOM blijkt dat in de periode 1980 tot en met 1982 hoog-

uit 20 à 30 onderzoeken over het onderwerp etnische minderheden werden afgesloten. In de jaren 1983 tot en met 1985 waren dat er tegen de 100. Bij het begin van 1986 waren niet minder dan 220 onderzoeken lopend. Bij deze onderzoeken waren in het totaal 231 verschillende onderzoekers betrokken. Als deze gemiddeld een half mensjaar aan dat onderzoek besteedden, zou dat betekenen dat in 1986 115 mensjaren in het minderhedenonderzoek waren geïnvesteerd, hetgeen overeenkomt met een bedrag aan personele kosten van ruim f 11,5 miljoen. Daarbij zijn de personele kosten aan de kant van de opdrachtgevers niet meegetrekkend. Gemiddeld zal wel een mensmaand geïnvesteerd worden in de formulering en de uitbesteding van de opdracht, de begeleiding van het onderzoek en de aanbidding van de resultaten aan de hogere beleidsechelons. Dat zou inhouden dat de totale menskracht zou stijgen tot ruim 130 mensjaren en het daarmee corresponderende bedrag tot f 13 miljoen. Het bedrag is op deze wijze waarschijnlijk conservatief begroot; verder zijn de materiële kosten (computerverwerking van gegevens, kosten van publikatie) en een overhead-opslag niet eens opgenomen. Er zijn verschillende manieren om te schatten welk beslag ten slotte wordt gelegd op de totale middelen van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, maar dergelijke exercities zijn hier nagelaten. Afhankelijk van de gekozen methode zal men wel ergens tussen 5 en 10% uitkomen.

Een vergelijking met het onderzoek onder een andere bevolkingscategorie is wellicht zinvol. In het bejaardenonderzoek dat momenteel wordt uitgevoerd kan aan de hand van een artikel van Van der Zanden e.a. een redelijk inzicht worden verkregen (Van der Zanden e.a. 1986). De bejaarden (en zeker de 55-plussers) vormen een bevolkingscategorie die veel groter is dan de etnische minderheden, daarmee nauwelijks overlapping vertoont en als verschijnsel de laatste jaren eveneens een grote maatschappelijke aandacht geniet. In 1985 waren totaal 214 gerontologische onderzoeken lopend, waarin 192 mensjaren waren geïnvesteerd. Het merendeel van dit onderzoek was echter medisch of biologisch van aard. Wordt alleen gerekend met het sociaal- en gedragswetenschappelijk gerontologisch onderzoek, dan bleken hierin in 1985 nog geen 75 mensjaren geïnvesteerd. Vergeleken daarmee zijn de eerder genoemde 130 mensjaren in het lopende minderhedenonderzoek dus niet gering te noemen. Er zijn daarvoor overigens redelijke verklaringen te geven, die later ook volgen.

Van de 220 onderzoeken worden er ongeveer 130 uitgevoerd door universitaire instituten, de rest door departementale en gemeentelijke onderzoeksafdelingen, alsmede door organen van particulier initiatief. Opdracht tot en financiering van het onderzoek is in 36% van de gevallen afkomstig van het Rijk en 26% van de gevallen van de gemeente. De overheid neemt dus bij ruim 60% van de onderzoeken de opdracht voor haar rekening, terwijl zij tevens de uitvoering direct financiert. Van de onderzoeken worden 20% geheel binnen de universiteit afgewikkeld, waarbij deze de rol van opdrachtgever, uitvoerder en financier

vervult. De overige onderzoeken (nog eens 20% van de gevallen) worden door andere instellingen, zoals ZWO en instellingen van particulier initiatief gefinancierd.

In het gerontologisch onderzoek is de rol van de overheid minder dominerend. Daar werd in 1985 slechts 25% van de onderzoeken door de overheid gefinancierd, terwijl 41% door de universiteiten werd bekostigd en de rest door andere partijen (Van der Zanden e.a. 1986, 161).

Naar object kon het minderhedenonderzoek bij de aanvang van 1986 in de volgende rubrieken worden ingedeeld:

Breed onderzoek naar minderheden in het algemeen	12
Breed onderzoek naar specifieke etnische groepen	27
Demografie	7
Rechtspositie	9
Arbeid, inkomen, sociale zekerheid	20
Onderwijs	36
Taalkundig onderzoek	21
Wonen	17
Gezondheid	25
Justitie en politie	5
Discriminatie en racisme	8
Maatschappelijk welzijn	18
Overheidsbeleid	15
Totaal	220

Bron: ACOM

Het valt op dat momenteel ruim een kwart van de onderzoeken gewijd is aan onderwijsproblemen, taalbeheersing en linguïstiek.

Het cijfermatig overzicht dat hierboven werd gegeven, moet wel tot de conclusie leiden dat het minderhedenonderzoek als bedrijf nogal een forse omvang heeft bereikt. Er zijn daarvoor verschillende verklaringen te geven:

Het minderhedenbeleid bestaat onder deze naam en in de huidige vorm pas vanaf het begin van de jaren tachtig. Voordien waren er weliswaar subsidieregelingen en voorzieningen voor verschillende migrantengroepen die zich in de loop van de tijd in Nederland hadden gevestigd, maar in deze voorzieningen ontbrak zowel de inhoudelijke als de organisatorische samenhang. De integratie van deze voorzieningen en de plaatsing van de hoofdverantwoordelijkheid daarvoor bij een enkel ministerie heeft geleid tot een systematisering van de beleidsinspanningen, die daarmee een corresponderende behoefte aan basisgegevens over de minderheden opriep. Alleen al het accent dat de overheid in deze periode is gaan leggen op het verschijnsel sociale achterstand, als criteriumvariabele voor de aanwijzing van minderheden en als beleidsobject en daarmee als een meting behoevend verschijnsel, heeft een omvangrijke vraag naar onderzoeks-

materiaal teweeggebracht die nog steeds aanzwelt. Een continu interdepartementaal project als 'Toegankelijkheid en evenredigheid', bedoeld om minderheden op een gelijk sociaal niveau te brengen als de autochtone Nederlanders en daartoe de toegankelijkheid van een groot aantal voorzieningen voor deze groepen te bevorderen, verzwelgt onderzoek. Voortdurende monitoring, zowel van de bereikte positie als van het voorzieningengebruik is daarbij vereist.

Deze factor klemt temeer, omdat de databases in het geval van etnische minderheden vergelijkenderwijs zwak ontwikkeld zijn. Voor een groep als de bejaarden (of de ouderen zo men wil) vloeit een zekere hoeveelheid basisinformatie direct uit de lopende administratieve statistieken en surveys, waarin leeftijd een ingang vormt. Dat zijn er niet weinig. Nationaliteit en zeker geboorteland, om nog maar niet te spreken van het geboorteland van iemands ouders, komen in veel minder statistieken en surveys voor. Dat betekent dat de meest triviale gegevens vaak slechts boven tafel gebracht kunnen worden na moeizaam veldonderzoek. Het aantal noodzakelijk geachte onderzoeken stijgt daarmee.

Een tweede factor is gelegen in de aard van het onderzoeksobject. De etnische minderheden dragen wellicht tot op zekere hoogte achterstand, als gemeenschappelijk kenmerk, maar de vaststelling van deze achterstand moet desondanks voor elke groep afzonderlijk geschieden. Dat heeft te maken met het hierboven al aangeduide feit van de verbrokkelde databasis. Etnische minderheden onderscheiden zich echter niet alleen in sociale positie, maar ook in culturele kenmerken en dan niet alleen van de autochtone Nederlanders, maar ook van elkaar. De diversiteit ligt hier niet slechts in de databestanden, maar in het object zelf. Onder de etnische minderheden in Nederland zijn zonder moeite tien verschillende herkomstlandculturen aan te wijzen, waarbij dan met de kleinste nationaliteiten en duidelijk te onderscheiden subculturen niet eens rekening is gehouden. Hierin ligt een multiplicator.

Tot slot mag het feit genoemd worden dat het minderhedenonderzoek een grote aantrekkingskracht uitoefent op de studenten. Zij vinden hierin een object, waarmee het gemakkelijk is zich te identificeren, dat in zijn behandeling een zekere expressie van sentiment toelaat (of naar hun inzicht zelfs vraagt) en dat bekend staat als beleidsrelevant. De noodzakelijke voorkennis vormt geen barrière. Het object bevat weinig intrinsieke complicaties en eist geen speciale onderzoekstechnische vaardigheid. Het trekt bovendien de studenten uit etnische groepen zelf. Zij hebben een verklaarbare belangstelling en een natuurlijke voorsprong in kennis die zij in het onderzoek van de eigen groep kunnen exploiteren. In het geval van de bejaarden zijn analoge prikkels in mindere mate aanwezig.

3. De aard van het onderzoek

Van de auteurs die zich hebben uitgelaten over het minderhedenonderzoek komt er geen tot een gunstig oordeel over de kwaliteit daarvan. Zij zien weinig cumulatie in de onderzoeksinspanningen, geen aansluiting op de buitenlandse literatuur en mede door deze beide gebreken zou het theoretisch gehalte van het onderzoek laag zijn gebleven (Van Amersfoort 1983; Bovenkerk 1984a; Shadid en Van Koningsveld 1986). Hiervoor worden ook verklaringen aangereikt. Eén van die verklaringen (en deze verklaring leent zich ook als verontschuldiging) is, dat de vestiging van immigranten in Nederland een betrekkelijk jong verschijnsel is en dat voor theoretische studies juist de observatie van intergeneratieontwikkelingen essentieel is. De oudere naoorlogse migratiestromen, die van de repatrianten uit Indonesië en die van de Molukkers onttrekken zich echter aan deze verklaring. Deze groepen waren voor een groot deel al in de jaren vijftig aanwezig. De repatrianten zijn echter, mede door een succesvol beleid, verdwenen in de Nederlandse samenleving. Zij zijn althans voor de onderzoeker buitengewoon moeilijk traceerbaar geworden. De laatste tijd gaan weer stemmen op om deze groep weer opnieuw in het onderzoek te betrekken; trouwens niet alleen vanwege de academische waarde van een dergelijk project, maar ook in verband met de hypothese van het verborgen leed (Cottaar en Willems 1985). Een waardevolle overzichtsstudie van de gegevens over de repatrianten werd vervaardigd door Ellemers en Vaillant (1985).

Een tweede verklaring die wordt gegeven voor het lage theoretische gehalte van het Nederlandse minderhedenonderzoek is de fragmentatie die daarin is opgetreden. Sociaal-geografen, demografen, sociologen en cultureel-antropologen hebben elk hun eigen opvattingen over het minderhedenonderzoek. Penninx wijst op het verschil in waarnemingsniveau tussen de antropologen enerzijds en de overige genoemde disciplines aan de andere kant. Terwijl de cultureel-antropologen de kleine groep in al zijn aspecten bestuderen, kiezen de andere disciplines het macroniveau en zien het individu slechts als waarnemings-eenheid voor unidimensionale verschijnselen (Penninx 1986). In zijn algemeenheid valt dit niet tegen te spreken. Het vaktraditionalisme en de segregatie van de faculteiten zullen de verwerving en vooral de validering van kennis wel eens in de weg staan. Het valt echter op dat in Nederland veel onderzoek juist op een tussenniveau wordt uitgevoerd. Zowel sociologen als antropologen voeren kleine enquêtes uit: te klein om het toevoegsel in de waarnemingen voldoende uit te schakelen of de interne differentiatie van onderzochte groepen behoorlijk tot zijn recht te laten komen; te groot om informanten herhaald te kunnen interviewen, over een zekere periode te kunnen volgen, in hun diverse omgevingen te kunnen observeren. Vermoedelijk wordt deze werkwijze bepaald door het maximale aantal respondenten dat de onderzoekers organisatorisch en finan-

cieel aankunnen en vanuit dat gezichtspunt is de gekozen oplossing wellicht optimaal.

De derde en belangrijkste verklaring is de dominerende rol van de Nederlandse overheid als opdrachtgever en financier. Deze zou ten gevolge hebben gehad dat het onderzoek in sterke mate gericht werd op het hier en nu en op de vanuit het gezichtspunt van het beleid belangrijk geachte problemen.

Men kan er niet anders dan toegeven dat de verwijten van de critici juist zijn en dat hun verklaringen hout snijden. Wie de huidige lijst van lopend onderzoek bekijkt, zal daarop weinig studies vinden die in het kader van de theorievorming hoge ogen lijken te gooien. Het zijn nog steeds grotendeels onderzoeken die gebonden zijn aan het actuele, nationale kader en daarbinnen aan een enkele beleidssector, die meestal dan nog een subsector is. Modes van de dag weerspiegelen zich in dit onderzoek. Terreinspecifieke inventarisaties en evaluatie van kleine beleidsinnovaties en andere wetenschappelijke halffabrikaten nemen een groot deel van de aandacht in beslag. De studies zijn kort gezegd sterk context-bepaald.

Nu zal deze observatie niet typisch zijn voor het minderhedenonderzoek. Soortgelijke klachten treffen het sociologisch onderzoek in zijn totaliteit. Harbers geeft hiervan in de eerste vijftien pagina's van zijn recente proefschrift een overzicht (Harbers 1986). De fragmentatie van de belangstelling is eveneens van toepassing op bijna elk denkbaar onderwerp van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, zij het dat de betrokken kerndisciplines met het onderwerp variëren.

Ik durf niet te zeggen of het minderhedenonderzoek zich deze klachten meer heeft aan te trekken dan het overige sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland. Daarvoor schiet mijn parate kennis van het laatste te kort. Twee reeds genoemde handicaps van het minderhedenonderzoek zie ik wel als extra belemmeringen op de weg naar theorievorming: De korte tijdsspanne van het minderhedenbestaan in Nederland die geen zicht op intergeneratieontwikkelingen toestaat, zal wel typisch zijn voor het minderhedenonderzoek. Verder is de rol van de overheid, die het karakter van vrijwel het gehele sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland kleurt, misschien uitzonderlijk dominerend in het minderhedenonderzoek. In elk geval is deze rol veel groter dan in het sociaal-wetenschappelijk deel van het gerontologisch onderzoek, zoals in de vorige paragraaf werd getoond.

De coördinatie die de overheid aan zichzelf heeft opgelegd bij de beleidsvoering ten aanzien van minderheden is vergezeld gegaan van een coördinatie in het minderhedenonderzoek, die deels door het Rijk zelf wordt verzorgd, deels wordt gedelegeerd aan de eerder genoemde ACOM. Deze coördinatie mag stellig een succes worden genoemd en op den duur zal zij wellicht de theorievorming bevorderen, maar in eerste instantie is dit toch niet zo duidelijk het geval

geweest. Terwijl vroeger de belangstelling van de onderzoeker de keuze van het onderwerp bepaalde, wordt deze nu eerder bepaald door een zoekprogramma in de matrix van beleidsterreinen en doelgroepen. De lege cellen in die matrix dienen zich het eerst aan voor nieuw onderzoek; de reeds ingevulde cellen worden voorlopig buitengesloten. Deze strategie leidt niet zozeer tot theoretische verdieping, als wel tot paralleliteit van de onderzoeken. Achtereenvolgens worden de arbeidsmarktpositie, de onderwijsprestaties en de vrijetijdsbesteding bij respectievelijk de beide geslachten en verschillende leeftijdsgroepen onder Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en Molukkers als onderwerpen aangewezen, hetgeen vanuit het gezichtspunt van het beleid ook volstrekt logisch is. Het is niet onmogelijk dat de wetenschap hier een zekere tol betaalt voor haar nauwe connecties met het beleid, maar wellicht wordt deze handicap toch overdreven. Bij het door de universiteiten zelf gefinancierde onderzoek zijn zo op het oog naar verhouding iets meer projecten van theoretische allure, maar ook in deze categorie overheerst toch nog steeds het type onderzoek dat ook door het beleid wordt uitbesteed. De rol van de ACOM als onafhankelijke adviescommissie is er wel op gericht geweest om een al te mechanische programmering van het onderzoek langs beleidsmatige lijnen te corrigeren. Zo heeft de commissie er in de loop van haar bestaan voor gepleit om het onderzoek niet al te eenzijdig op de doelgroepen van het beleid te richten en dus niet uitsluitend de officiële minderheden en hun achterstanden te bestuderen. In overeenstemming met de aanbevelingen van de commissie is het onderzoekskader verbreed tot de minderheden en de omringende samenleving (als positie-toedelend systeem) gezamenlijk, terwijl de maatschappelijk geslaagde leden van minderheden en de etnische groepen die buiten het officiële minderhedenbeleid vallen bij gelegenheid ook in de focus zijn gekomen. Tenminste één ACOM-publikatie is er tot dusverre nadrukkelijk op gericht geweest het gebruik van theorie in het minderhedenonderzoek te bevorderen, te weten de inventarisatie van begrippen en theorieën die een rol spelen bij de verschijnselen discriminatie, vooroordeel en racisme (Elich en Maso 1984). Ook de overzichtsstudies, waarbij per beleidsterrein de reeds verkregen onderzoeksresultaten worden geïnventariseerd en vergeleken, zijn door de ACOM geëntameerd.

4. Onderzoek en beleid

Heeft het minderhedenonderzoek gezien zijn nauwe connectie met het beleid dan ten minste een hoge mate van beleidsrelevantie?

Slechts weinig onderzoeksresultaten, al of niet vergezeld van aanbevelingen, leiden op onmiddellijk aanwijsbare manier tot een nieuw beleid of tot wijzigingen in een bestaand beleid. Het blijft gewoonlijk bij een rituele vermelding in een Memorie van Toelichting of een ander beleidsdocument. Omgekeerd zijn

slechts weinig innovaties in het beleid aan te merken als een eenduidig gevolg van onderzoeksmatige bevindingen. De relatie tussen onderzoek en beleid lijkt zich bij het onderwerp minderheden daarmee weinig te onderscheiden van die relatie in het algemeen. De achtergronden van deze relatie zijn ook niet specifiek voor het onderwerp etnische minderheden. Onderzoeksresultaten wijzen lang niet altijd een duidelijke richting aan die het beleid zou moeten inslaan. Onderzoeken geven niet zelden slechts achtergrondinformatie waarmee het beleid wellicht zijn voordeel kan doen, maar waaraan het geen richting kan ontleunen. Het is op wetenschappelijke gronden niet uit te maken of Rotterdam zijn buitenlanders moet spreiden dan wel geconcentreerd moet laten wonen. Evenmin kan onderzoek bepalen of Nederland een meer of een minder ruimhartig asielbeleid moet voeren. Daarbij zijn onderzoeksresultaten, voor zover zij wel in een richting wijzen, vaak wankel, moeilijk generaliseerbaar, soms tegenstrijdig met andere onderzoeksresultaten.

Het beleid van zijn kant bevindt zich in een krachtenveld van reeds gevormde overtuigingen, door belangengroepen afgedwongen concessies, bureaucratische wetmatigheden en bestuurskundige ideologieën die als input zwaarder tellen dan onderzoeksresultaten (Nauta 1987). Verder dragen de door het beleid aangedragen probleemstellingen vaak het stempel van de laatste mode. Elkaar opvolgende subsidieregelingen en bestuurlijke ingrepen van uiterst ingewikkelde constructie, waarvan de relatie met, laat staan het effect op, de soms diffuse doelgroepen (b.v. de 'achterblijvers'), bij voorbaat ondoorzichtig is, worden voor evaluatie voorgedragen. De probleemstellingen zijn niet altijd primair ingegeven door een ervaren behoefte aan informatie. De ambtelijke eigenliefde speelt vaak een rol. Een nieuwe regeling is een gekoesterd produkt dat door de aandacht van onderzoekers meer cachet kan krijgen.

Deze stand van zaken is, het zij herhaald, niet typisch voor het minderhedenonderzoek maar voor het gehele sociaal-wetenschappelijke onderzoek. Als het minderhedenonderzoek zich op dit punt niet onderscheidt, kan wel de conclusie worden getrokken dat een innige relatie met het beleid geen beleidsrelevantie garandeert.

Het is niet de bedoeling hiermee de betekenis van het minderhedenonderzoek (en per implicatie van het gehele sociale onderzoek) te bagatelliseren. Dat zou het geval zijn als met beleidsrelevantie zou worden bedoeld het optreden van een onmiddellijk, aan een bepaald onderzoek toeschrijfbare beleidsmatige actie. Het meeste onderzoek voldoet, zoals gezegd, niet aan deze eis, maar dat wil niet zeggen dat het spoorloos verdwijnt. Onderzoeksresultaten worden vaak op een later tijdstip gebruikt, in een ander beleidskader (Nauta 1987), soms als schakel in een argumentatie die pas tot stand kan komen als de andere schakels er ook zijn. Onderzoek vormt op zijn minst een reservoir, waaruit de beleidsvormers regelmatig putten en met behulp waarvan het politieke debat op een

wat meer empirisch plan gebracht wordt. Bij het in paragraaf 2 genoemde project 'Toegankelijkheid en evenredigheid' is deze reservoirfunctie zelfs geïnstitutioneerd. Mede dank zij de bijdrage van het onderzoek heeft het minderhedenbeleid in Nederland een grote mate van principiële rationaliteit ontwikkeld. Terecht is het onderwerp minderheden als sociaal probleem in hoofdzaak opgevat als een stratificatieprobleem en als een bijzondere opgave voor de verzorgingsstaat.

Ter verdere relativering van het aanvankelijk misschien toch wat ontluisterende beeld: er zijn beleidsmatige ingrepen te noemen die wel degelijk op vrij directe wijze zijn voortgevloeid uit onderzoek of die ten minste in duidelijke interactie daarmee tot stand zijn gekomen. Daarvan kunnen enkele voorbeelden, gespreid door de historie van het minderhedenonderzoek, genoemd worden.

In 1957 werd de commissie-Verwey-Jonker ingesteld, die de regering moest adviseren over de huisvesting van de Molukkers, toen nog als Ambonezen aangeduid. De Molukkers waren tot dan toe ondergebracht in barakkenkampen (woonoorden) die als onderkomen voor de lange duur duidelijk ongeschikt waren. De commissie bracht een onderzoeksrapport uit, waarin zij de regering adviseerde de Molukkers te herhuisvesten in speciale Molukse woonwijken, die recht zouden doen aan de Molukse voorkeur voor een afzonderlijk, van de Nederlandse samenleving gesegregeerd, groepsbestaan (Ambonezen in Nederland 1959). Deze aanbeveling werd opgevolgd. Of men daar achteraf beschouwd erg gelukkig mee moet zijn, is een andere kwestie.

In 1979 bracht de WRR een advies uit aan de regering, gebaseerd op een uitvoerige studie van Penninx naar de situatie van de belangrijkste etnische groepen in Nederland. Zowel in de studie als in het bijgaande advies wordt de nadruk gelegd op de blijvende aanwezigheid van deze groepen in Nederland (tot op dat moment nog geen vanzelfsprekendheid in beleidskringen) en het gevaar van duurzame sociale achterstand van al deze groepen in de Nederlandse samenleving. De verschillen tussen deze groepen, gelegen in de redenen van hun aanwezigheid en in hun culturen, geraakten daarbij op de achtergrond (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1979). In het minderhedenbeleid, dat kort daarop gestalte kreeg en dat ten slotte uiteengezet werd in de Minderhedennota van 1983, is deze visie duidelijk terug te vinden. Achterstandsbestrijding voor alle etnische groepen staat in deze nota centraal. De verbijzondering naar afzonderlijke etnische groepen, tot op dat moment een belangrijke trek van het beleid, is vrijwel verdwenen, de retourmigratie wordt marginaal behandeld (Minderhedennota 1983).

In 1986 publiceerde de ACOM het rapport van Bovenkerk *Een eerlijke kans*. In dit rapport wordt aanbevolen om in Nederland, in navolging van het beleid in de Verenigde Staten, een programma van positieve actie ten gunste van minderheden in te voeren, om hun positie op de arbeidsmarkt te verbeteren. De kern

van dit soort programma's is, dat aan werkgevers streefcijfers worden opgelegd aangaande de etnische samenstelling van het personeel in hun bedrijf. Verschillende manieren van bevoordeling van etnische sollicitanten kunnen van die programma's deel uitmaken (Bovenkerk 1986). Het is intussen gebleken dat de regering er weinig voor voelt om het Nederlandse bedrijfsleven een dergelijke plicht op te leggen. Maar de regering werd wel gedwongen een standpunt in te nemen en zij heeft dan ook prompt gereageerd. Ook dat betekent voor het onderzoek een hit. Bovendien is dan wel het bedrijfsleven voorlopig gevrijwaard voor streefcijfers, de overheid zelf in haar rol van werkgever is dat niet. Reeds bestaande initiatieven om het aandeel van de etnische minderheden in het overheidspersoneel te doen stijgen, hebben een nieuwe impuls gekregen (Actieprogramma 1987, 24).

Deze voorbeelden zijn aan te vullen, maar niet in die mate dat de eerder ingenomen visie op de relatie tussen onderzoek en beleid onder druk zou komen te staan. Het modale onderzoeksrapport heeft niet veel aantoonbare invloed op het beleid. Het wordt wel gelezen, geciteerd, voor informatieve doeleinden gebruikt en opgezouten voor eventueel gebruik in de toekomst.

5. Nogmaals de roep om theorie

Buiten een vaak wat plichtmatige inleiding en in sommige gevallen de ontlening van een indelingsprincipe voor de rapportage van de bevindingen wordt in de Nederlandse onderzoeksrapporten over etnische minderheden tot op heden spaarzaam gebruik gemaakt van een sociaal-wetenschappelijk begrippenkader en er wordt weinig gerefereerd aan de talrijke theorieën die de migratie- en de migrantensociologie rijk zijn.

Om maar weer met de uitzonderingen op deze stelling te beginnen: in het proefschrift van Van Amersfoort gebeurt dit wel. In zijn beschouwing van de naoorlogse migranten en hun sociale positie in Nederland gaat de auteur niet alleen voor zijn begrippenapparaat bij de internationale literatuur te rade, maar ook in de casuïstiek beperkt hij zich niet tot de Nederlandse minderheden (Van Amersfoort 1974). Dat geldt ook voor Entzinger in zijn vergelijkende analyse van het Nederlandse minderhedenbeleid met dat in een aantal andere West-Europese landen (Entzinger 1984). Verder is in de laatste jaren het onderzoek naar etnische identiteit en etniseringsprocessen op gang gekomen. Dergelijke verschijnselen en processen die voor het beleid weinig directe aanknopingspunten bieden, geraken bijna vanzelf in meer theoretisch vaarwater (Vermeulen 1984; Tennekes 1986). Dat geldt nog sterker voor de linguïstiek die in toenemende mate aan het minderhedenonderzoek bijdraagt. Daarvan is het wetenschappelijk gehalte (bij voorbaat zou ik zeggen) hoger dan van het gangbare sociaal onderzoek, omdat het zich richt op een relatief autonoom facet van het

menselijk samenleven en omdat de methode van het experiment vaak binnen bereik is. Een recent voorbeeld van een dergelijk experiment kan worden gevonden in een onderzoek naar de effecten van een tweetalig leerprogramma op enkele basisscholen in Enschede (Teunissen 1986).

Dat neemt niet weg dat in de onderzoeksactiviteiten van alledag de blik meestal wordt gestuit door de grenzen van het specifieke beleidsdomein waarin de opdracht valt en per implicatie wordt daarmee ook weinig buiten het nationale kader getreden. Het netwerk van begrippen blijft gewoonlijk beperkt tot wat nodig is voor de ad hoc-behandeling van een verschijnsel en een standaardlijst van achtergrondvariabelen van het censustype die zonder veel theoretische omhaal met het verschijnsel in verband worden gebracht. Er zijn weinig excursies naar andere, misschien wel verwante, verschijnselen en weinig pogingen om van een hoger standpunt een groter gebied dan het in de opdracht vervatte, te overzien. Het onderzoek is kortom gekluisterd aan plaats, tijd en beleidsdomein.

In het licht van deze situatie is de roep om theorie begrijpelijk. Het is geen gerichte roep; er wordt geen bepaalde theorie gevraagd. Wat begeerd wordt is misschien ook niet zozeer de formulering van wetmatigheden en de predicties die daar weer aan ontleend kunnen worden, als wel verhandelingen van een hoger abstractieniveau. Het Britse minderhedenonderzoek, dat wel aan het Nederlandse ten voorbeeld is gesteld (Bovenkerk 1984a en 1984b) staat nogal in het teken van rivaliserende onderdrukkingstheorieën, die gelieerd lijken te zijn met ideologische posities. Juist daardoor zijn maatschappijomvattende beschouwingen meer voorhanden dan in Nederland (voor een indruk van het Britse minderhedenonderzoek kan de lezer terecht bij wat Phizacklea 1984; Richardson en Lambert 1985; Rex 1986 en Bovenkerk zelf hierover rapporteren). Een dergelijk type beschouwingen lijkt niet onbereikbaar. Een klassiek marxistische structuuranalyse vormt het grondpatroon. De feiten die daaraan niet beantwoorden worden veelal (maar niet eens altijd) opgevangen in een theoretische aanbouw. Dat geldt overigens niet voor het gehele Engelse minderhedenonderzoek, waarin auteurs als Banton en Rex (de laatste werd zojuist al genoemd), veel meer eclectisch te werk gaan.

Bij een verhoging van het theoretische gehalte, zeker als die enigszins geforceerd wordt nagestreefd, rijst onmiddellijk het probleem van een keuze tussen reikwijdte en precisie (Goudsblom 1983). Wie de door Hartmut Esser opge maakte inventarisatie van migratie- en migrantensociologie doorneemt (Esser 1980), zal constateren dat precieze theorieën vaak door de tand des tijds zijn aangetast. Dat geldt bij voorbeeld voor een aantal stadiatheorieën, waarin de assimilatie van immigranten in een vaste ontwikkelingsgang wordt geperst. Andere theorieën zijn weer te abstract. Bovenkerk e.a. in een uitvoerig rapport over etnische verhoudingen in een grote stad:

'De gangbare theoretische oriëntaties die worden gebruikt om het samenleven tussen autochtonen en allochtonen in Nederland te verklaren hebben ons weinig opgeleverd. De benaderingen zijn ons te vaag en te abstract en ze leiden ons te vaak op een dwaalspoor. Wat we zoeken is een theorie die recht doet aan de ervaringen van de betrokken buurtbewoners zelf en aan concrete ontwikkelingen en gebeurtenissen die zich ter plaatse hebben voorgedaan. Een theorie, kortom, die in de woorden van Glaser en Strauss, "gefundeerd" is in de etnografische realiteit die we hebben onderzocht' (Bovenkerk e.a. 1985, 315, 316).

Essers goed gedocumenteerde, maar pompeus geschreven, relaas stond trouwens juist in dienst van een zoektocht naar een alles omvattende theorie over migratie en etnische relaties. De veelbelovende tocht levert ten slotte een wat banaal uitzicht op. De auteur wil de 'Eingliederung' van immigranten beschouwen als een proces van individuele assimilatieve handelingen die berusten op een analyse van kosten en baten, zoals het individu die als gevolg van elke handeling voorziet.

'Ethische Differenzierungen sind – wie andere Handlungsfolgen auch – das kombinierte Ergebnis von motivierten, nach Erfolgswahrscheinlichkeiten und Kosten kalkulierten Handlungen, die in einem bestehenden (wenngleich veränderbaren) gesellschaftlichen Bedingungsrahmen erfolgen, zur Selektion bestimmter Handlungsmuster und zur Ausbildung von Wissen und Motiven führen, bis eine Übereinstimmung zwischen Zielaspirationen, gewählten Handlungen und Umgebungsbedingungen (der materiellen und sozialen Umwelt der handelnden Gruppierung) vorliegt' (p. 126).

Elke handeling is daarbij tevens een leerervaring die meeweegt in de balans voor de volgende beslissing (Esser 1980, 215, 216).

In zijn streven naar reikwijdte levert Esser een theorie af die geen theorie meer is, maar een mensbeeld dat niet gefalsifieerd kan worden. Dit individualistisch reductionisme vindt zijn tegenhanger in de reeds aangeduide stromingen in de Britse 'sociology of race-relations' waarin mensen nauwelijks meer doen dan de systeembehoeften van het kapitalisme belichamen (Castles en Kossack 1973; Robert Miles 1982).

Het is wellicht wat demagogisch om juist deze ver doorgeschoten pogingen tot theorievorming aan de theoriebegerigen voor te houden. Er zijn natuurlijk tal van theorieën van een mindere reikwijdte en een geringere economie van middelen die daarentegen een grotere precisie bezitten en deze zijn zeker niet allemaal achterhaald of onbruikbaar buiten de context waarin zij ontwikkeld zijn. Esser geeft in de aanloop tot zijn eigen theorie bij voorbeeld vrij uitvoerige aandacht aan de theorieën van Eisenstadt, Gordon, Taft en Zubrzycki. Precies dezelfde, maar daarnaast ook weer andere (voor een groot deel Australische), auteurs worden ook in een wat oudere publikatie van Charles Price naar voren gehaald (Price 1969). Het zijn allen auteurs die de assimilatie van immigranten (om dit begrip of zijn equivalenten gaat het meestal) mede of overwegend zien

als een reeks gebeurtenissen op het niveau van primaire groepen. Het Nederlandse minderhedenonderzoek, waarin momenteel enkele tientallen studies worden gedaan met als onderwerp het gezin, de jongeren, socialisatieprocessen, identificaties, peer-groups, etnisering, zou wellicht wat meer inspiratie kunnen ontlenuen aan dit soort theorieën. De fase waarin de migratie hier te lande zich bevindt, laat een dergelijk perspectief ook toe. Tal van andere theorieën vergen drie of meer migrantengeneraties. Weer andere theorieën hebben betrekking op een ander type multi-etnische samenleving, bij voorbeeld een plurale, of op een ander type minderheden, bij voorbeeld vanouds aanwezige, of sterk regionaal geconcentreerde groepen.

De theorie kan op zijn minst gezichtspunten aanreiken, die richting kunnen geven aan de selectie van probleemstellingen. Studies buiten de strikt beleidsgerichte inventarisaties en evaluaties kunnen het onmiskenbaar toch wat eentonige en vaak triviale beeld, dat het Nederlandse minderhedenonderzoek op dit moment nog biedt, misschien helpen doorbreken en, wie weet, nieuwe feiten aan het licht brengen. Immers:

'Feiten zijn niet anders dan "uitspraken omtrent wat we ervaren in termen van een conceptueel schema"' (Goudsblom 1983, 66, verwijzend naar Parsons).

'Welke feiten men waarneemt en welke betekenis men aan die waarnemingen toekent, hangt af van de kwaliteit van het begrippenapparaat, het perspectief, de ordeningsschema's, de categorieën waarmee men werkt' (idem).

Ook Bovenkerk e.a., blijkens een eerder citaat aanhangers van het naïeve inductionisme (door Goudsblom zo aangeduid) van Glaser en Strauss, hebben zich niet naar het recept van hun inspiratoren bij voorbaat ontdaan van theoretische ballast. Hun rapport wordt juist voor een groot deel gedragen door een confrontatie tussen hun waarnemingen in enkele Utrechtse wijken en de 'gangbare theoretische oriëntaties'.

Gebruik makend van de gelegenheid sleep ik enkele vragen aan, die gemeen hebben dat zij, voor zover ik dat bij een eerste blik overzie, een zeker beroep doen op de bestaande theorie en hieraan wellicht iets zullen toevoegen; voorts dat zij weinig kans maken op een hoge prioriteit bij de beleidsvoerders. Overigens zijn het willekeurige problemen, van welk kaliber er ongetwijfeld tientallen zijn te noemen.

Hoe komt het bij voorbeeld dat bij de Marokkaanse jongeren in Nederland allerlei vormen van deviantie (druggebruik, weglopen, bendevorming, criminaliteit) veel meer voorkomen dan bij de in zoveel opzichten in dezelfde positie verkerende Turken? (Maliëpaard, 59, 79; Adriani, 30, 31; Van der Hoeven 1985). Er zijn trouwens nog andere verschillen tussen Marokkanen en Turken (bij voorbeeld in terugkeergeneigdheid, in deelname aan het onderwijs in eigen taal en cultuur) en wellicht zou het verschil tussen beide groepen, dat het beleid

maar matig zal interesseren, eens systematisch moeten worden onderzocht. Dus niet via weliswaar beschikbare, maar inhoudelijk en methodisch toch vrij los van elkaar staande monografieën!

Een ander verschijnsel, waaraan het beleid niet direct een boodschap zal hebben, omdat daarin nauwelijks een beleidsprobleem en zeker geen beleidsmatige rol ligt opgesloten, is het gemengde huwelijk tussen leden van etnische minderheden en autochtone Nederlanders. Toch komt dit type huwelijk bij Surinamers, Antillianen en Molukkers zoveel voor, dat hierin wel een belangrijk domein van interactie tussen deze groepen en de autochtone Nederlanders gelegen moet zijn. Terwijl in de buitenlandse literatuur het onderwerp als indicator of als medium voor assimilatie de nodige aandacht heeft gekregen, is het in Nederland nog nauwelijks onderzocht (Stone, 111-117; Price 1969; Siwabessy en Van Wijk 1986; Van Praag 1986).

De volgende en laatste vraag berust op een wellicht wat naïef vertrouwen in de toezeggingen van de overheid en is in elk geval voorbarig. Ik stel haar conditioneel: Hoe is het te verklaren dat het verschijnsel achterstand van minderheden, waarbij volgens de gangbare theorieën bijna alle autochtonen belang hebben (en volgens bepaalde theorieën de heersende, dan juist wel de onderliggende, klasse onder de autochtonen in het bijzonder), door de overheid in Nederland met vrij veel kracht (zij het tot dusver op enkele belangrijke terreinen nog niet effectief) bestreden wordt. Het voornemen om de ambtelijke geleerden naar met leden van etnische minderheden te vullen naar gelang het aandeel van deze groepen in de bevolking, maakt de indruk serieus te zijn (Actieprogramma 1987). Een dergelijk voornemen gaat het symbolische gebaar (daarvan zijn ook wel voorbeelden te noemen) duidelijk te boven. Bovenkerk vermeldt in zijn rapport over positieve actie ten gunste van minderheden, dat zijn zegslieden in de Verenigde Staten zich verbaasd toonden, dat Nederland alleen maar zou overwegen een dergelijk middel in te voeren. In Amerika zelf bestaat dit middel weliswaar, maar het is niet in de laatste plaats ingevoerd onder druk van een omvangrijke, sedert tientallen jaren uiterst strijdbare, minderheid, een omstandigheid die voor Nederland niet geldt (Bovenkerk 1986, 26). Van de andere Westeuropese landen doet slechts Engeland iets aan positieve actie ten gunste van zijn migrantenbevolking, maar de programma's zijn slechts betrokken op de rekrutering van gemeentelijke ambtenaren in enkele steden van het land. Het ziet ernaar uit, dat Nederland weldra verder gevorderd zal zijn.

Het feit dat Ultee het probleem enkele jaren terug in omgekeerde richting heeft gesteld, beschouw ik als een legitimering voor het opwerpen ervan. Hij vraagt zich af hoe het mogelijk is dat in een verzorgingsstaat de ongelijkheden zo groot blijven en hij kent deze vraag zowel een theoretisch als een praktisch belang toe (Ultee 1982, 165). De nonchalante wijze waarop ik drie vragen het onderzoekscircuit inwerp, die niet meer gemeen hebben dan een vermoedelijk

geringe aandacht van de beleidsvoerders, moet niet de indruk wekken dat ik alles wat ver staat van het beleid voor theoretisch relevant houd. Ik heb ook niet de bedoeling een remedie aan te bieden voor de theoretische armoede van het minderhedenonderzoek. Ideeën hiervoor, variërend van eenvoudige recepten tot zware epistemologische verhandelingen, zijn in de sociologische literatuur, ook in de Nederlandse, ruimschoots voorhanden.

Geraadpleegde literatuur

- Actieprogramma Minderhedenbeleid 1987*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987 19705 nr. 2, 24.
- Adriani, P., *Interkulturele jeugdhulpverlening. Ervaringen met en gedachten over hulpverlening aan allochtone jongeren*. Werkverband Integratie Jeugdwelzijnswerk Nederland, Utrecht 1986.
- Ambonezen in Nederland*. Staatsuitgeverij, Rapport van de commissie-Verwey-Jonker aan het ministerie voor Maatschappelijk Werk, 's-Gravenhage 1959.
- Amersfoort, J.M.M. van, *Immigratie en minderheidsvorming: een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Samsom, Alphen aan den Rijn 1974.
- Amersfoort, J.M.M. van, *Migratie-onderzoek, overheidsfinanciering en beleid*. Aantekeningen van een participant. *Grafiet*, winter 1982/1983.
- Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt en H. Wouters, *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*. Boom, Meppel/Amsterdam 1985.
- Bovenkerk, F., *Een eerlijke kans: over de toepasbaarheid van buitenlandse ervaringen met positieve actie voor etnische minderheden op de arbeidsmarkt in Nederland*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en ministerie van Binnenlandse Zaken (met een advies van de Adviescommissie Onderzoek Minderheden), 's-Gravenhage 1986.
- Bovenkerk, F., (a) Rassen of klassen? *Intermediair* nr. 47, 23 nov. 1984; (b) Het zwarte antwoord. *Intermediair* nr. 48, 30 nov. 1984.
- Castles, S., en G. Kossack, *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. Oxford University Press, Londen 1973.
- Cottaar, A., en W. Willems, *De geassimileerde Indische Nederlander: mythe of werkelijkheid?* *De Gids*, 148 (1985), 3/4, 257-270.
- Elich, J.H., en B. Maso, *Discriminatie, vooroordeel en racisme in Nederland*. Ministerie van Binnenlandse Zaken (met een advies van de Adviescommissie Onderzoek Minderheden), 's-Gravenhage 1984.
- Ellemers, J.E., en R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden*. Coutinho, Muiderberg 1985.
- Entzinger, H.B., *Het minderhedenbeleid*. Boom, Meppel/Amsterdam 1984.
- Entzinger, H.B., *Vergelijkend beleidsonderzoek op het terrein van etnische minderheden*. *Mens en Maatschappij*, 60 (1986), 1.
- Esser, Hartmut, *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine Handlungstheoretische Analyse*. Luchterhand, Darmstadt/Neuwied 1980.
- Everts, H., A. Golhof, P. Stassen en J. Teunissen, *Trendstudie over het onderzoek naar etnische groepen in het onderwijs*. Rijksuniversiteit Utrecht (vakgroep Onderwijskunde; 2e gew. druk), Utrecht 1985.
- Goudsblom, J., *Balans van de sociologie* (2e dr.). Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1983.

- Gründemann, R.W.M., *Migranten, gezondheid en contacten met de Nederlandse gezondheidszorg: een overzicht van ontwikkelingen in de periode 1975-1985*. Nederlands instituut voor preventieve gezondheidszorg, Leiden 1985.
- Harbers, H., *Sociale wetenschappen en hun speelruimte. Een onderzoek naar de relatie tussen wetenschap en maatschappij aan de hand van ontwikkelingen in de onderwijssociologie en het politieke debat over ongelijke onderwijskansen*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1986.
- Hoeven, Erik van der, *Allochtone jongeren bij de jeugdpolitie. Deel I. Verschillen in aantal, aard en afdoening van politiecontacten*. Coördinatiecommissie Wetenschappelijk Onderzoek Kinderbescherming, 's-Gravenhage 1985.
- Köbben, A.J.F., *Het heilig vuur. Over moeilijkheden en mogelijkheden bij onderzoek inzake minderheden*. Universitaire Pers, Leiden 1980.
- Mak, G., en F. Schrameijer, *Migranten en geestelijke gezondheidszorg: een literatuurstudie* (2e herz. dr.). Nederlands centrum geestelijke volksgezondheid, Utrecht 1983.
- Maliepaard, R., *Achtergronden van deviant gedrag bij allochtone jongeren*. Coördinatiecommissie wetenschappelijk onderzoek kinderbescherming, 's-Gravenhage 1985.
- Miles, Robert, *Racism and migrant labour*. Routledge and Kegan Paul, Londen 1982.
- Minderhedennota*, Tweede-Kamerzitting 1982-1983, 16 102, d.d. 15 sept. 1983.
- Muus, Ph.J., *Overzichtsstudie arbeidsmarktpositie minderheden*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1984.
- Nauta, A.P.N., Sociaal beleidsonderzoek voor de overheid. In: H. van der Wusten (red.), *Postmoderne aardrijkskunde; de sociografische traditie voortgezet*. Coutinho, Mui-derberg 1987.
- Penninx, R., Zie Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Penninx, R., Research and policy with regard to ethnic minorities in the Netherlands; an historical outline and the state of affairs. *International Migration* (1984), 4.
- Penninx, R., Theories on international labour migration: between micro and macro analysis. Paper presented at the XIth World Congress of Sociology, New Delhi, Aug. 18-22 1986.
- Phizacklea, A., A sociology of migration or 'race relations'? A view from Britain. *Current Sociology*, 32 (1984), 3.
- Praag, C.S. van, Minderheden vóór en na de nota. *Migrantenstudies*, 2 (1986), 4.
- Price, Charles, The study of assimilation. J.A. Jackson (red.), *Migration*. Cambridge University Press, Londen 1969.
- Rex, John, *Race and ethnicity*. Open University Press, Stony Stratford 1986.
- Richardson, John en John Lambert, *The sociology of race*. Causeway Press Ltd. 1985.
- Shadid, W., N. Kornalijslijper en E. Maan, *Huisvesting etnische minderheden: een trend- en overzichtsstudie*. Rijksuniversiteit Leiden (faculteit der Sociale Wetenschappen), Leiden 1984.
- Shadid, W.A.R., en P.S. van Koningveld, Minderheden in de gezondheidszorg, evaluatie van recent onderzoek. *Migrantenstudies*, 2 (1986), 4.
- Stone, John, *Racial conflict in contemporary society*. Fontana Press/Collins, 1986.
- Tennekes, J., Nederland een multiculturele samenleving? *Migrantenstudies*, 2 (1986), 3.
- Teunissen, J.M.F.B.G., *Een school, twee talen. Een onderzoek naar de effecten van een tweetalig-bicultureel onderwijsprogramma voor Marokkaanse en Turkse leerlingen op basisscholen te Enschede*. Vakgroep Onderwijskunde (proefschrift), Utrecht 1986.
- Ultee, W.C., Vooruitgang in de sociologie: op Nooij's manier? *Sociologische Gids*, 29 (1982), 2.
- Vermeulen, Hans, *Etnische groepen en grenzen, Surinamers, Chinezen en Turken*. Het

Wereldvenster, Weesp 1984.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Etnische minderheden*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1979 (met voorstudie van R. Penninx).

Siwabessy, F., en N. van Wijk, Molukkers en gemengde huwelijken. *Migrantenstudies*, 2 (1986), 3.

Zanden, G.H. van der, M.M. van Santvoort en E.G.J. Kuper-Carrière, Gerontologisch onderzoek in Nederland in 1985. Kernegevens over de inzet in onderzoek naar ouder worden en ouderdom. *Tijdschrift Gerontologie en Geriatrie*, (1986), 17.